

גיליון מורחב
במלאת 40 שנה לנפילתו
של שלמה אומן ז"ל עקה"ש
ובסופו רשימת הספרים שנסקרו ב'המעין'



מכון שלמה אומן
מכון מחקר תורני



המעין

גיליון 242 • תמוז תשפ"ב
[כרך סב, גיליון ד]

הַמַּעֲיָן

בתוכן:

- 5 יוידע קספר כולכם בדין... ברוך מחיה המתים' / **דבר העורך**
- 7 על שלמה אומן ז"ל
- 11 ביורום הלכתיים ויחסם למציאות / **שלמה אומן ז"ל**
- 16 מכתב בעניין היחס לשירות בצה"ל / **שלמה אומן ז"ל**
כל קבוע כמחצה על מחצה / **הרב אופיר סעדון**; תגובה: **פרופ' יונתן אומן**,
- 17 **פרופ' ישראל אומן, שהם בריס**

איגרות גדולי ישראל

- 26 איגרות רידב"ז אל רש"י הילמן זצ"ל בעל 'אור הישר' / **רבי יעקב דוד וילובסקי זצ"ל** (רידב"ז)
- 29 בעניין קנין בשבת / **הרב שלמה זלמן אורבך זצ"ל**

הלכה ואקטואליה

- 32 חיוב מזונות הילדים / **הרב דוד ברוך לאו**
- **קימה לכבוד רבו בזמננו / שלום ניסים בוזגלו, ישי בורנשטיין**
- 47 נספח: **מכתב הרב יצחק יוסף**
- 54 האם מותרת 'המתת חסד' על ידי אמירה לגוי? / **הרב יצחק רונס**
דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצית מופרית של פֶּרָה / **הרב פרופ' ארי**
- 65 **זיבוטפסקי והרב יואל קניגסברג**; תגובה: **הרב זאב וייטמן**; תגובת המחברים ...
האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אֶקו" ודומיו בשבת? / **הרב איתן קופיאצקי**
- 77 נספח: **מכתב הרב דוב ליאור**

ענייני שמיטה

- 91 חשבונות השמיטה התמוהים בספר כפתור ופרח / **שי ואלטר**
- "בחריש ובקציר תשבות" – שיטת הרמב"ם: שיעור ודברים לזכרו של
- 102 מו"ר הגאון המופלא רבי שלמה פיער זצ"ל / **פרופ' דוד הנשקה**
- ביורום בעניין פירות שביעית בצה"ל / **הרב מרדכי עמנואל**;
- 116 תוספת מאת **הרב אליעזר רייכמן**

ביורוי הלכה

- 126 לבירור המושג התלמודי 'גובהה של עיר' / **פרופ' יוסי כץ**
- 135 'עשר בשביל שתתעשר' רק בצדקה שקעבר למעשר / **הרב מיכאל דושינסקי**

עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת 'האח והאחות' לאור ממצאים חדשים /
140 הרב אורי רדמן

לבוא חמת - 'מעלני אנטוכייה': האם קטנו התרגומים הארצישראלים מפשוטו
של מקרא? / הרב ד"ר מרדכי הלפרין

תפילה ולשון הקודש

156 מיפוי נוסחי התפילה / הרב אהרן גבאי

לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית /
185 הרב ד"ר יהונתן וורמסר

תגובות והערות

עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים / הרב עמיחי כנרת; 'מבורכת ה' ארצו' /
196 הרב איציק אמת; תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה / פרופ' אביעזרי פרנקל ...

זיכרון להולכים

הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל / הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל

"מה' מצַעֲדֵי גֶבֶר וְאָדָם מֵהַ יָבִין וְדָבָר": דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל /
204 הרב חיים סבתו

208 משה עבד ה': על סבא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל / הרב שמואל רפפורט

ארבעה כתרים: מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל /
212 הרב יהושע וייסינגר

על ספרים וסופריהם

שרידים מפירושו למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו / פרופ' יעקב שמואל שפיגל
218 אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון /

240 הרב יהודה זייבלד

255 התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס / פרופ' עווד ישראלי
להגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל וילקוט המפרשים החדש' של

מהדורת 'עוז והדר' / הרב יעקב טריביץ

259 קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל,
עי"פ הקדמתו לשו"ת 'ביע אומר' / הרב נתן קוטלר

264

274 נתקבלו במערכת

309 רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' בגיליונות 'המעין'

379 רשימת הספרים שנכתבו עליהם מאמרי סקירה וביקורת בגיליונות 'המעין'

388 רשימת המאמרים בכרך סב [גיליונות 242-239]

אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון

ובחינת הבדלי המהדורות של תרגום רשב"ת

הקדמה

מידע היסטורי על חזרות רשב"ת בתרגומו למורה נבוכים
כתבי היד החשובים של מורה הנבוכים וסיווגם למהדורות התרגום
סיווג חזרות רשב"ת בתרגומו
סיכום

הקדמה

ספר מורה הנבוכים סימן מאז צאתו לאור העולם את פסגת השכלתנות היהודית בימי הביניים. תומכיה ומתנגדיה של הרציונליות הדתית עתידים היו לשרטט מכאן ואילך את קווי עמדותיהם ביחס לרמב"ם. ניתן לראות את ההיסטוריה האינטלקטואלית היהודית לאחר מכן, במידה רבה, כדיון בעמדות הרמב"ם.¹

למרות מרכזיותו של הספר, הוא לא זכה עד כה למהדורה ביקורתית ראויה, לא במקורו הערבי² ולא בתרגומו הראשון, תרגומו של ר' שמואל אבן תיבון, שהביא את החיבור לתודעת לומדיו באירופה, והקים חוג שבו למדו את הספר והגו בו במשך

* הדברים שבמאמר זה התלבנו ונערכו במהלך התקנת מהדורה מדעית של תרגום רשב"ת למורה נבוכים, במסגרת מכון "הגות ודעת וישראל", הנערך להוצאה לאור של מהדורה שתכלול מהדורה מתוקנת של תרגום רשב"ת לצד מהדורות מתוקנות של מפרשי מורה הנבוכים הקלאסיים, ההדורות ראשונות של פירושים קדמונים מכתבי יד, ומדורי ביאורים ומפתחות למורה הנבוכים. יתן ה' ויזכה אותם ואת העולם לראות בפרי עמלם בקרוב.

1 ' טברסקי, כמעין המתגבר: הלכה ורוח ביצירת חכמי ימי הביניים, אסופת מאמרים בתרגום כרמי הורוביץ, ירושלים תש"פ, עמ' 78.

2 C. Sirat, "Une liste de 54 כתבי יד שבהם השתמר המקור או חלק ממנו, ראו *manuscripts: Préliminaire a une nouvelle édition du Dalalat al-Hayryn*", Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age, 1991, 9-18
כתבי יד, רובם חלקיים, ראו Y. T. Langermann, "Supplementary List of Manuscripts and Fragments of Dalalat al-Ha'irin", Maimonidean Studies 4 (2000), 31-37
הצורך במהדורה ביקורתית של דלאלה' אלחאירין וצעדים ראשונים להתקנתו, ראו M. Goshen-Gottstein, Maimonides' "Guide of the Perplexed": towards a critical edition, Studies in Jewish Religious and Intellectual History (1979), p. 133-142

מספר דורות³. על מצב עגום זה הלינו רבים, ועד כה הוא טרם בא על תיקונו⁴.

ספר מורה הנבוכים זכה לתרגומים רבים מאז הופעתו ועד ימינו. המפורסמים שבהם לעברית, מלבד תרגומו של רשב"ת, הם של ר"י אלחריזי (ד'תתקכ"ה-ד'תתקפ"ה), ר"י קאפח (תרע"ח-תש"ס), מיכאל שוורץ (תר"ץ-תשע"ב), ור' הלל גרשוני במהדורת 'מפעל משנה תורה' של ר"י מקבילי. עם זאת, לתרגומו של רשב"ת נזקפת חשיבות מיוחדת, בפרט בעיני המעמיקים ב"מורה". רשב"ת זכה להתייעץ עם הרמב"ם על נוסח המקור הערבי ועל שאלות תרגומיות ופרשניות שונות, והוא המתרגם היחיד שתרגומו עבר ולו בצורה חלקית את ביקורתו של הרמב"ם. הרמב"ם העריך שהוא ירד לסודותיו של ה"מורה", סמך עליו את ידיו וכינהו "נבון ומשכיל ורחב לב הרבה ובעל דעה נכונה" (אגרות עמ' תקנח). גם רבי אברהם בן הרמב"ם שיבח את תרגומו של רשב"ת: "חכם נכבד ומבין גדול היה, והעיד עליו אבא מארי ז"ל כי הוא ירד עד עומק ענייני סודות ספר מורה הנבוכים ושאר חיבוריו והבין כוונתו" (מלחמות השם עמ' נג). בניגוד לחלק מהמתרגמים האחרים, רשב"ת היה מודע לרובד הנסתר של המורה, והדגיש שגם בחלקו הראשון של המורה הרמב"ם הזכיר מילות רבות לסוד מסודות התורה או סוד מסודות האמונה (פירוש המילים הזרות בפתחה). לפעמים אף ראה לנכון לשנות מעט מלשון המקור, מתוך הישענות על בינתו הפילוסופית. לכן, למרות המאמץ הנדרש ללמוד בתרגומו שאינו כתוב בעברית עדכנית, נזקפת חשיבות רבה גם בימינו לעיסוק בו, ואף לברור נוסחו המדויק. בהמשך נראה שחשוב גם לברר את התפתחות אותו נוסח, על מהדורותיו השונות.

התקנת מהדורה ביקורתית של תרגום רשב"ת, שתיקח בחשבון את כל כתיבי היד של מורה הנבוכים, היא מלאכה שטרחתה מרובה ושכרה מועט. מלאכה כזו תניב מהדורה בת מאות רבות של עמודים, שעל כל שורה של נוסח הפנים יבואו שורות רבות של שינויי-נוסח, שלכל אחד מהם תקדם סדרה ארוכה של אותיות המייצגות את כתיבי היד השונים. במהדורה כזו יהיה קשה למצוא את המבוקש, שלא לדבר על הקושי העצום בהתקנתה.

נראה איפוא ש"דרך האמצע" הראויה להתקנת מהדורה איכותית, מדוייקת ומועילה של מורה הנבוכים, היא להקדים לברור את כתיבי היד הקדומים, המהימנים

3 ק' פרנקל, מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאלה' אלחאירין למורה נבוכים, ירושלים תשס"ח.

4 פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 17 והערה 65; ש' רבידוביץ, עיונים במחשבת ישראל, א, ירושלים 1969, עמ' 465 והלאה, ועוד. במהדורת מורה הנבוכים של יהודה אבן-שמואל נעשתה אמנם עבודה רבה בברור נוסח תרגומו של ר"ש אבן תיבון, אך ההשוואה מבוססת בעיקר על נוסח המקור ועל נוסח הדפוסים הקדומים, וכוללת גם תיקונים רבים מסברא.

והמדויקים מתוך כתבי היד הרבים, ולבסס את המהדורה עליהם. מאחר ונדוע שר"ש אבן תיבון כתב לפחות שתי מהדורות לתרגומו, כפי שיפורט להלן, צריכה המהדורה לייצג את דעתו האחרונה, ולהביא גם את הנוסח של המהדורה הראשונה, שכן לרוב יש עניין ללומד בהבדלים בין המהדורות ובמניעיהם. מאחר ומורה הנבוכים נכתב במקורו בערבית, ובמקומות לא מעטים נראה שהתרגום הצמוד למקור שונה מהתרגום שנתן ר"ש אבן תיבון, עולה חשיבות רבה בציון השינויים הללו. נוסח הדפוס הראשון, שהשפיע על כל ספרי הדפוס שאחריו, חשוב אף הוא כמייצג את מורה הנבוכים כפי שנלמד במאות השנים האחרונות.

מידע היסטורי על חזרות רשב"ת בתרגומו למורה נבוכים

הרמב"ם השלים את כתיבת מורה הנבוכים לכל המאוחר בשנת ד'תתק"נ (1190). בשנת ד'תתקנ"ד (1194-1193) נכתבה איגרת הרמב"ם לפרובנס על גזירת הכוכבים, ובעקבותיה ביקשו חכמי פרובנס מהרמב"ם לשלוח להם עותק של מורה הנבוכים, מתורגם או לפחות במקור הערבי. ממכתב של הר"י מלוניל לרמב"ם עולה שלפני שנת ד'תתקנ"ט נשלחו לפרובנס שני החלקים הראשונים של מורה הנבוכים, ור"ש אבן תיבון החל בתרגומם⁵.

בידינו פיסות מידע שונות על קיומן של חזרות שונות בתרגום רשב"ת למורה נבוכים. החשובה שבהן היא דברי רשב"ת בפירוש המילות הזרות:

והנני מודיע קצת המילות שהחלפתים בהעתקתי בספר, אחר אשר פשטה בארץ, כדי שיתקנם כל מי שיגיע השער הזה אל ידו. האחת מהם - מילת "על", ששמתיה במקומות במקום "לפי" או "כפי", מפני שבלשון הערבי היא, "עלי", ומצאתי בלשונונו "על" שעניינו "לפי". והוא אומר, "על דעתך כי לא ארשע"; ואולי ימצא זולתה מזה העניין; וכראותי כי העניינים האחרים במילת "על" הם הנודעים לכל, ועניין "לפי" בו מעטים הם היודעים, החלפתים כולם במילת "לפי" או "כפי", כראוי בעניין; ואולי נמלט לי מהם שלא הרגשתי, יתקנהו המעיין; ורוב זאת מילת "על" נקשר עם מילת "דעת", ומעט הוא בזולתה. וגם כתבתי במקומות רבים, "על מה שהוא עליו", החזרתיו "כפי מה שהוא", וחיסרתי מילת "עליו" - שלא מצאתי העניין הזה בלשונונו, והוא פשוט בלשון הערבי. - וכן כתבתי מילת "מופת" בעניין "ראיה", ואין בו שם אלא למופת האמיתי, "ונתן אליך אות או מופת", הסכמתי אחר כך להיות "מופת" שם למופת האמיתי, ו"ראיה" שם למופת שאינו אמיתי, עד שיהיה לכל אחד משניהם שם מיוחד, והחזרתי כל "מופת" ששמתיו במקום "ראיה" אל מילת

5 ראה פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 57 והלאה.

“ראיה”, ונשארה מילת “מופת” שם מיוחד למופת האמיתי. - וכן עשית במילת “משכן”, החלפתיה במילת “נושא” ברוב המקומות, ואולי נשאר מהם. - וכן מילת “כיהון” ו”מתכהן” שמתי “כיהון” שם לכח נמצא במקצת בני אדם, יגיד בו העתידות ויודיע בו הנעלמות, כי לא ידעתי לו שם בלשונו, ו”מתכהן” שם בעליו; ואחרי כן נודע לי מכוונת הרב ז”ל כי “קסם” הוא שם הכח ההוא, ו”קוסם” שם בעליו, והחלפתיו, כמו שהודעתי באות הכ”ף.

ידועה גם ההתכתבות בין רשב”ת לרמב”ם, ממנה עולה שרשב”ת החל לתרגם את הספר לפי כתב יד פגום, ובשלב כלשהו הוא שם לב לליקויים הרבים בכתב היד וביקש מהרמב”ם לשלוח לו כתב יד מתוקן ומוגה בחתימת ידו. כמו כן, רשב”ת התייעץ עם הרמב”ם כיצד לתרגם מילים שונות, והרמב”ם השיב לו באופן מפורט⁷; ניתן להניח שבכמה מקומות חזר בו רשב”ת מהתרגום הקודם ותרגם על פי הצעת הרמב”ם.

כתבי היד החשובים של מורה הנבוכים וסיווגם למהדורות התרגום

שני כתבי היד השלמים והעתיקים ביותר, שתאריך כתיבתם מפורש בקולופון שלהם, הם כתב יד לונדון 14763 (להלן: כיל”א), שנכתב על קלף בשנת ה’ל”ג⁸, 41 שנה בלבד אחרי פטירתו של ר”ש אבן תיבון, וכתב יד לונדון 7586a (להלן: כיל”ב), שנכתב בשנת ה’מ”ד⁹, 11 שנים אחר כך. שני כתבי היד הם איטלקיים. כתב יד קדום שלישי הוא ציריך 161 (להלן: כ”צ), שלפי סגנון הכתב הועתק בספרד או בפרובנס

6 הקדמת ר”ש אבן תיבון לתרגום מורה הנבוכים: “וכבר שאלתי ממנו שאלות רבות על פי כתבי בדברים סופק לי בהם, וקצתם היו כשגגות שנמצאו בספר, כי לא הוגה הספר המגיע אלינו”. הרמב”ם באגרתו לרשב”ת כותב: “וכל המקומות אשר שערת בהם חסרון תיבה או תיבות, כך הוא” (אגרות הרמב”ם, שילת, עמ’ תקלא). בעקבות כך מבקש רשב”ת מהרמב”ם שתלמידיו יגיהו את כתב היד “בדקדוק גדול פעם ושתים עד שיהיו בטוחים שלא נשאר בהם טעות, ויחתום אדוננו בהם אחר שיתאמת לו טוב הגהתם ... כי ידעתי כי ייטב בעיני כבודו להסיר עולה מאהלינו, וגם לבבי לא ישקוט ולא ינוח עד דעתי מאמר ההוא מוגה” (Z. Diesendruck, “Samuel and Moses ibn” (Tibbon on Maimonides’ Theory of Providence”, HUCA, 11 (1936), p. 352).

7 אגרות הרמב”ם, שילת, עמ’ תקיא-תקנד.

8 בקולופון (דף 117א): “ על יד שלמה ידידיה יעש”ר ביר משה יביב”ה לב”י מעיר רומי בביטרבו אשר בטוסקנא בשישי בשמונה עשר לתשיעי [ז”ח כסלון] שנת ה”ג ליצירה”. לתיאורו של כה”י ראה ק’ פרנקל, ה”ל הערה 3, עמ’ 269.

9 בקולופון (דף 169ב): “וכתבתיו אני ה’מ’ח’ק’ק’ ... יום שישי והוא ראש חודש מרחשון של שנת ארבעים וארבע לפרט לאלף השישי”. המעתיק הוא אברהם בן יום טוב הכהן. ראה: מ’ בית אריה, קרית ספר נו (תשמ”א), עמ’ 546-547; ק’ פרנקל, ה”ל הערה 3, עמ’ 270.

בכתיבה ספרדית מרובעת על ידי שני מעתיקים, בשנת ה'נ"ב¹⁰. כתב יד רביעי חשוב המשמר את נוסח מהדו"ק באופן צמוד עוד יותר מכיל"א, הוא כתב יד פרמה¹¹ 2560 (להלן: כ"פ"א). בכתב יד זה יש הגהות רבות על הגיליון, המביאות באופן כמעט מלא את השינויים שבמהדו"ב ביחס למהדו"ק שבפנים, ותיקונים נוספים לפי "נסח" הערב" - הנוסח הערבי המקורי של החיבור.

נבדק נוסח מורה הנבוכים שבארבעת כתבי היד, כדי לסווג אותן ל"מהדורות" השונות של התרגום. הבדיקה נערכה במקביל גם ע"י ד"ר אמיר געש, ראש המדור לספרות התרגומים מערבית באקדמיה ללשון העברית, שמיינ את כתבי היד לשם התקנת מהדורה דיפלומטית של מוה"נ בתרגום רשב"ת לצורך פרויקט "מאגרים" של האקדמיה ללשון.

הכינוי "מהדורה" עלול להטעות, כאילו בשניים או שלושה פרקים בחייו מסר רשב"ת לפרסום מהדורה שבה החזיק באותה שעה, ולא היא. סביר שבמהלך כל השנים, מאז תרגם לראשונה את מורה הנבוכים ועד סוף חייו, הוא תיקן ושכלל כל הזמן את התרגום, והמבקשים להעתיק להם נוסח משלהם העתיקו את הנוסח שעמד לפניו לפי שעה. משכך אין כאן מהדורות חתוכות אלא רצף של תיקונים, אלא שבתוכו ניתן להבחין בשלושה פרקים, ראשון, אמצעי ואחרון, המיוצגים בשלושה כתבי יד קדומים.

הממצאים שיוצגו להלן מוכיחים עוד, שהחלק הראשון של המהדורה הראשונה נכתב לפי הטופס הראשון שהגיע לרשב"ת, ולפני קבלת הנחיות התרגום של הרמב"ם. המהדורה האמצעית נכתבה אחרי קבלת הטופס השני שנשלח לאבן תיבון, ואחרי קבלת הנחיות התרגום של הרמב"ם. המהדורה השלישית משקפת לפעמים בדיקה חוזרת של הטופס השני שנשלח ועמידה על טעויות שנפלו בו¹², וכן חזרה מקבלה מלאה של הצעות התרגום של הרמב"ם.

ממצאי הבדיקות הם כדלהלן:

כיל"א שייך עדיין למהדו"ק של רשב"ת, ומצויים בו הניסוח "כפי מה שהם/שהוא עליו", ושאר החילופים המובהקים. לעומתו כיל"ב שבו הנוסח כבר מתוקן, הינו

10 רק אחד מהם מזוהה בקולופון (167ב): " יצחק בר' יוסף בר' יהוסף איתן... והשלמתיהו בשנת חמשת אלפים ושנים וחמשים לבריאת עולם בחדש מרחשון [1291]". שני המעתיקים התחלפו באמצע הקונטרסים. ר' ק' פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 271.

11 בדף א: "זה ספר מורה הנבוכים נתן אלי כמ' שמואל יצ"ו מקרפי במתנה גמורה היום כ"ח יוניו של"א". אין קולופון עם תאריך העתקה מדויק.

12 הדברים עולים מתוך הבדלי המהדורות לנוסחת "ביטול השד" - "ביטול החלק שאינו מתחלק", בחלק א פרק נא, ואכמ"ל.

מהדו"ב, על כל פנים בחלקו הראשון של מורה הנבוכים. בחלק ב של מורה הנבוכים נראה שגם כיל"ב הוא ככל הנראה מהדו"ק, ורק כ"צ הוא מהדו"ב. שלושתם משמרים את נוסח רשב"ת בלי השינויים שבאו אחריהם.

כ"פ"א משמר באופן ייחודי שכבה ראשונית יותר של מהדו"ק, שרובה (לפחות עד ח"ב פל"ג) נכתב עוד לפני שאבן תיבון קיבל את תשובת הרמב"ם לשאלותיו בענייני תרגום, כפי שהוכח להלן מהתרגום בח"א פכ"ח.

כ"צ הועתק ככל הנראה בסביבתו של אבן פלקירא. יש מקומות שהוא מאמץ את תיקוני אבן פלקירא, כתיקונו ל"יבדו ילוח" בהקדמה, ויש שהוא משמר נוסחאות שעמדו לפני אבן פלקירא והוא ביקר אותן, כמו בח"א פ"ב, "שינה ברייתו לרע", נוסח שמרבית כתבי היד לא שימרוהו. יש בו גם תיקונים רבים על פי המקור הערבי, והדבר מוסבר לאור היותו בן הסביבה הספרדית, שעוד היו בה דוברי ערבית רבים. יש בו גם שיפורי לשון הנובעים מהיכרות עם ההבדלים בין הערבית לעברית. מאידך, יש בו שינויים רבים הנובעים ככל הנראה מחוסר קפדנות בהעתקה, ושינויים אלו הם בדרך כלל חסרי ערך. לרוב כתב יד זה הוא מהדורה בתרא, ויש בו גם תיקונים שיתכן שנוספו על ידי חכמים מאוחרים לאבן תיבון וכאמור, אך לפעמים הוא משתווה למהדו"ק הקדום שבכ"פ"א.

נבדקו באופן מדגמי שני כתבי יד קדומים נוספים: כתב יד פרמה איטליה. Cod. Parm. 3164 (להלן: כ"פ), שנחתם בשנת ה'סב שיתרונו בגליונותיו הרבים, וכתב יד קופנהגן, דנמרק Ms. Hebr. 37 (להלן: כ"ק), בכתובה ספרדית, וכן נבדק באופן עקבי נוסח דפוס ראשון, רומא רכ"ט (להלן: דפו"ר), שנוסחתו משמשת בדרך כלל נוסחת היסוד של כל הדפוסים שבאו אחריו למעט שיבושי מעתיקים אופייניים.

הבדיקה העלתה שנוסח כתבי היד המאוחרים הללו קרוב יותר לנוסח הדפוסים, וכל אלו כוללים שכבת שינויים שאינה קיימת בשתי המהדורות של רשב"ת. גם כשאבן פלקירא מצטט את נוסח רשב"ת, יש שנוסחתו נמצאת בשני כתבי היד הקדומים ולא בכתבי היד המאוחרים והדפוסים, שהם לפעמים מתוקנים על פי הערותיו של אבן פלקירא. חכמי פרובנס המאוחרים יותר, כגון האפודי, מצטטים לפעמים את הנוסח כפי שהוא בכתבי היד המאוחרים ולא המוקדמים. מכך נראה שהשינויים הללו מייצגים עריכה שנעשתה על ידי אנשים מחכמי פרובנס, מחוג תלמידי אבן תיבון, פעמים רבות מתוך השוואה לנוסח המקור. כמו כן כולל נוסח הדפוס הוספות מילים ומשפטים שאינם במקור, וכפי הנראה הן גלוסות מבאר כלשהו שנכנסו בשלב מאוחר לנוסח הפנים. לסיכום, כתבי היד המאוחרים כבר אינם משקפים את נוסח רשב"ת המקורי.

סיווג חזרות רשב"ת בתרגומו

את חזרות רשב"ת בתרגומו ניתן לסווג לכמה סוגים: חזרות הנובעות מקבלת נוסח מתוקן של המקור הערבי, בהתאם לאמור למעלה שבמהלך התקנת המהדורה הראשונה של התרגום קיבל רשב"ת עותק מתוקן יותר; חזרות הנובעות משינוי בשיטת התרגום, וכדוגמאות שהביא רשב"ת עצמו בפירוש מילות זרות, כפי שהובא לעיל; וחזרות הנובעות מסיבות אחרות, בדרך כלל פרשניות, בעלות גוון פילוסופי.

להלן יובאו דוגמאות לחזרות השונות מתוך הממצאים העולים מהשוואת כתבי היד המייצגים את המהדורות השונות. בשל המסגרת המצומצמת הננו מגבילים עצמנו לארבע דוגמאות מכל סוג, מתוך עשרות.

א. חזרות בשל קבלת נוסח חתוקן של המקור

א. בפתיחה. ואפילו הראשים ההם אינם במאמר הזה מסודרים ולא זה אחר זה אבל מפוזרים ומעורבים בעניינים אחרים ממה שנבקש לבארו.

בכיל"א, כיפ"א ובגליון כ"י מאוחרים: מתחלפים. בכיל"ב: מתחלפים מעורבים. כ"צ: מפוזרים מעורבים. בדפוסים: ומעורבים. במקור: מכתלטה, וכנראה במהדו"ק של רשב"ת קרא בחילוף אות אחת: מכתלפה, ותיקן הוא או אחר על פי המקור, ובכיל"ב וכ"צ נכנסו שתי הנוסחאות בפנים.

ב. בפתיחה. רצוני לומר אשר בהם מקומות פתוחים דקי העינים.

כ"ה בכיל"ב כ"צ ובדפוסים. בכיפ"א וכיל"א: העיון. כפה"נ במהדו"ק קרא רשב"ת במקור "אלעיון" ובמהדו"ב תיקן ע"פ מה שנמצא גם לפנינו במקור: אלאעין.

ג. ח"א פ"ט. כהוראת הכסא על גדול הוכן אליו להיותו ראוי לו.

כ"ה ברוב כה"י. בכ"צ: על גדול שהוא מוכן לגדול שהוא ראוי לו. בכיפ"א: על עוצם בעליו. נראה שבתחילה נשלח אליו הנוסח כפי שהיה בגוף כ"י ר"ש בר"ש הדיין, "עלי עט'ם אהל לה", ותרגם "על עוצם [תרגום מילולי של "עט'ם" הערבי] בעליו". אחר כך הגיע אליו הנוסח המתוקן, "על עט'ם מן אהל לה", כתיקון בכ"י ר"ש בר"ש הדיין וכ"ה בשאר כה"י, ותרגם "על גדול הוכן אליו" ופעם "על היותו ראוי לו", והנוסח שלפנינו משלב את שתי האפשרויות האחרונות.

ד. ח"א פ"כ. ואמר הרימותי בחור מעם, יען אשר הרימותיך מתוך העפר, יען אשר הרימותיך מתוך העם, מן העניין השני.

כ"ה במרבית כה"י של המקור, כיל"ב, כיפ"פ וכ"י"ק, ובתוספת הרמב"ם לטיוטא. בנוסח ראשון של הטיוטא, כ"י המקור הספריה הבריטית 1423, כיפ"א כיל"א ואלחריזי, רק שני הפסוקים: הרימותי בחור מעם יען אשר הרימותיך. מכאן שהנוסח

שנשלח לפרובנס הועתק מהטייטא לפני הוספת הפסוק השלישי. סדר הפסוקים בתוספת שבטייטא: מתוך העם אשר הרמותיך מתוך העפר. אך בכל כתבי היד שלפנינו וגם בדפו"ר מסודרים הפסוקים "מתוך העפר" שני ו"מתוך העם" שלישי. ר"י קאפח מדווח שבכ"י ימני (ב) מושמט הפסוק השני, ושמא בלבול הוא בידו. בדפוסים מאוחרים הוחלף סדר הפסוקים, כנראה מפני שמעתיקים מאוחרים סידרו את הפסוק שהושמט בחלק מכתבי היד כשהוא ממוקם שלישי.

ב. חזרות בשל קבלת המלצות התרגום של הרמב"ם

לעיל סופר על איגרת שאלות התרגום ששלח רשב"ת לרמב"ם, ותשובותיו הכוללות המלצות תרגום. בחינת הממצאים בשטח בכתבי היד של המהדורות השונות מעלה רשב"ת לא קיבל את המלצות הרמב"ם כצורתן, אלא שימר את העקרון שבהן. כמו כן נמצא שהחלק הראשון של המהדורה הראשונה נכתב לפני קבלת ההמלצות הללו, המהדורה האמצעית אחריהן, ולפעמים במהדורה האחרונה חוזר בו רשב"ת מיישום ההמלצות כצורתן ומקיים רק את העקרון שבהן.

א. צוואת המאמר. ואם ירפא לו מחום לבבו ואפילו בענין אחד מכלל מה שיסופק, יודה השם ויספיק לו מה שהבין.

כ"ה בכיל"ב וכי"צ. וכעין זה כיפ"א: ואם ירפא לו מכאב לבו. כיל"א וגליון כיל"ב בשם ל"א: ואם רוח צמאו מחום לבבו. במקור: פאן שפת לה גלילה, ותרגם רשב"ת בתחילה: ואם ירפא לו מכאוב לב, כפי שהשתמר בכיפ"א. והורה לו הרמב"ם באיגרת (תקלג) לתרגם "ואם רוח צמאו", ובכ"י וירונה מוסר רשב"ת את הצעת התרגום, וכיל"א מעודכן בו. ככל הנראה במהדורה השלישית נמלך בו רשב"ת ותרגם באופן שלישי, שבו מדובר ברפואה כפשטות הלשון, אך לא בחולי של כאב לב אלא בחום לב. בדפוסים שינו: ואם ירפא לו מדוה לבבו¹³.

ב. ח"א פכ"ח. וכן בכל מקום לא יכניס עצמו בזה העניין, אך להרחיק הגשמות לבד. כן הוא ברוב נוסחאות רשב"ת, כולל כ"צ הקרוב לחוגו של אבן פלקירא. כיפ"א: ישתדל. בנוסח רשב"ת שעמד לפני רש"ט אבן פלקירא: יטפל. רש"ט העיר שהתרגום הנכון הוא "לא יתראה", כלומר, לא יגלה עצמו לפרש. להלן ראש פל"ד מופיעות אותן מילים במקור, ושם הנוסח ברוב כה"י כמו כאן: ולזה לא יכניס עצמו לשחות אלא מי שהרגיל בלמודה, ובכיפ"א: לא יקדים; סוף פל"ד, ברוב כה"י: וינע מהתעסק בהם מי שאינו ראוי להם, ובכיפ"א: מהכנס בהם; פנ"ט, ברוב כה"י: ואין צריך לך בשום פנים

13 ראה ק' פרנקל, הנ"ל הערה 3, עמ' 84; 'זונה, תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 313. לדעת זנה המילים 'מחום לבבו' מיותרות, והם לגולל תיקוני מעתיקים, ע"ש. ואכן להלן פמ"ה תרגם רשב"ת 'מא ישפי גלילך' רק: מה שירוח צמאך.

שתכניס עצמך לתארי השם בחיוב להגדילו במחשבתך, כיפ"א: שתתקדם, ובגליון: שתכניס עצמך; ח"ב פל"ג, ברוב כה"י: שאי אפשר **שיכניס** אדם **עצמו** למעמד הר סיני ביותר מזה השיעור אשר זכרוהו, כיפ"א: שיקדים; ח"ב פל"ה, בכל כה"י וגם כיפ"א, אמנם נבואת משה רבינו **לא אדבר בה** באלו הפרקים אפילו מלה אחת לא בביאור ולא ברמיזה; ח"ג פמ"א, בכל כה"י וגם כיפ"א: וכן הבא במחותרת, אמנם **הכניס עצמו** להרוג כמו שבארו ז"ל; שם, בהמשך הפרק, על עשיית מעשה להוראת שעה, בכל כה"י וגם כיפ"א: והזהיר יתעלה שלא **יעשו זה** שאר החכמים אלא ב"ד הגדול לבד.

הרמב"ם באיגרת לרשב"ת (אגרות הרמב"ם, שילת, עמ' תקמג), בהוראות הכלליות לתרגום המילים החוזרות על עצמן, כתב: יתערץ' - תעתיק; יטפל, ו"תערץ' ללשי" - נטפל לדבר פלוני, ואפשר להעתיקו גם: ישתדל לדבר פלוני". נמצא אם כן שכיפ"א והנוסח שעמד לפני רש"ט משקפים מילוי קפדני של הוראה זו, על שתי הצעותיה. איגרת הרמב"ם נכתבה אחרי שרשב"ת סיים את תרגום מהדו"ק של ח"א וקיבל את כל שלושת חלקי דלאלה'.

מסקירה זו ניתן לשער את השתלשלות העניינים כדלהלן. בתחילה נטה רשב"ת לתרגם את הביטוי הזה כברירת מחדל, בשורש "קדם", שיש בו כפל משמעויות, הן התקדמות לפעולה והן פעולה מוקדמת, והמשמעות היא בדרך כלל התקדמות לפעולה, וברוב המקומות, כשהיא באה בשליה, הסיבה לשליה היא כיון שמוקדם עדיין מלעסוק בפעילות הזו. בהמשך עלו בלבו ספיקות ביחס לתרגום זה, שאינו משמר את המשמעות השורשית של שורש "ערץ'", שעניינו רוחב. הוא שיגר את שאלתו לרמב"ם, ומכתבו של הרמב"ם הגיע לרשב"ת בין תרגום ח"ב פל"ג שבו עדיין יש הבדל בין כיפ"א לשאר כה"י, לבין תרגום ח"ג פמ"א שבו הוא משתווה אליהם. הרמב"ם הציע לו לתרגם בלשון השתדלות והיטפלות, שיש בה את משמעות הרחבת העיסוק, ולא רק התקדמות לפעולה, וכך היא שומרת בנאמנות על המשמעות של השורש הערבי. אבן תיבון החל לתקן על פי הצעת הרמב"ם, ותיקן בפרק דנן ל"שתדל" או "יטפל", והכוונה היא שאונקלוס אינו מרחיב לעסוק במשמעות של הכתוב אחרי שלילת ההגשמה, אך הוא כן עוסק בה קמעא.

נראה שבהמשך גילה רשב"ת שהצעתו של הרמב"ם אינה ישימה ברוב המקומות, כיון שמי שאינו יודע לשחות אינו מתחיל כלל לשחות, ומי שאינו ראוי לעסוק בסתרי תורה אין ראוי שיעסוק בהם כלל, והעיסוק בתוארי ה' על דרך החיוב אין ראוי כלל, ובנבואת משה רבינו אין הרמב"ם עוסק כלל, כהדגשתו, ולא רק נמנע מלהרחיב ולטפל בעניינו בהרחבה, והבא במחותרת מכניס את עצמו להריגה ולא מטפל בהריגה. לכן החליף משם והלאה רשב"ת את התרגום מ"יתקדם" ל"יכניס עצמו" המורה על תחילת ההתעסקות, ויש בזה שימור הוראת הרמב"ם שהכוונה

היא להתעסקות והשתדלות והיטפלות, יחד עם ההדגשה שאין מדובר בהרחבת ההתעסקות, אלא בראשיתה. וכך הלך ותרגם במהדו"ב את כל המקומות כברירת מחדל, למעט מקומות שדרשו הדגשה מיוחדת. אבן פלקירא, שיש להניח שלא היה מודע לכל השתלשלות העניינים, הגיע בהצעה חדשה, לפיה משמעות ההרחבה שב"ערץ" היא ההצגה וההתגלות, ויש בה ביטוי פואטי לעשיית פעולה, שבה האדם שהסתתר עד כה בחביון חוסר המעשה יוצא ונגלה לפעולה.

ג. ח"א פכ"ח. כי החומר כמו שידעת מקבל לעולם מתפעל בבחינת טבעו.

כ"ה בכיל"ב, כ"ק וגליון כ"פ. בכיל"א וגוף כ"פ: לפי טבעו. דפו"ר והלאה שילוב של שתי הנוסחאות: לפי בחינת טבעו. באיגרת הרמב"ם לרשב"ת השיבו על השאלה כיצד לתרגם את המילים במקור כאן ובמקומות נוספים - באעתבאר ד'אתהא, והשיב הרמב"ם וז"ל: 'באעתבאר ד'אתה', דע כי אלאעתבאר בלשון עברי יקרא 'ראיה', ורצוני לומר ראית הלב, לא ראית העין, כי אמרו בקהלת 'שבתי וראה תחת השמש', עניינו 'רג'עת ואעתברת'. ושם ה'ד'את' - עצם, לכן יראה לי לתרגם 'באעתבאר ד'אתה' - בהבנת עצמו (איגרות הרמב"ם עמ' תקכז, תקמג). נראה שרשב"ת בשתי מהדורותיו וגם המתרגמים האחרים לא קיבלו את המלצת הרמב"ם באופן מלא, אלא רק את העקרון שאין לתרגם 'בראיית עצמו'. החסרון בהצעתו של הרמב"ם¹⁴ הוא שלשון 'הבנה' מורה על השגת הכרה מושלמת אחרי מאמץ רוחני, ואילו 'אעתבאר' מציין את המאמץ עצמו, את כיוון המחשבה אל נושא מסויים, והמשמעות של 'באעתבאר ד'אתה' היא: כשמתבוננים בדבר מצד עצמו. לכן הלך רשב"ת בעקבות אביו ר' יהודה בתרגומו 'אעתבאר' בקביעות: 'בחינה', ובהשפעתו נעשה ביטוי זה לנכס צאן ברזל בספרות ובשפה המדוברת. לפני נבעט היתה הגירסה כאן 'לפי בחינת טבעו', ותמה על תרגום זה ועל חריגותו, אך כאמור אין זה אלא ניסוח כלאיים של הדפוסים. סביר שהבחירה של רשב"ת במהדו"ב ב'בבחינת' במקום 'לפי' היא בעקבות מכתבו של הרמב"ם, ולכן בחר במילה שיש בה משמעות של התבוננות ובחינה. ניתן גם לקבוע לפי זה, שקבלת האיגרת היתה אחרי תרגום הפרק הנוכחי ולפני תרגום פרק נג, ולכן רק בפרק זה מופיע במהדו"ק 'לפי טבעו', אבל בפרקים הבאים שבהם נזכר מונח זה, ח"א פנ"ג, ח"א פע"ד, ההקדמות לח"ב הקדמה י"ט והקדמה כ, ח"ב פ"א, ח"ב פ"ב וח"ב פ"ח, מופיע גם במהדו"ק התרגום 'בבחינת טבעו'.

ג. חזרות בשל שינוי שיטת התרגום

א. בפתיחה. בְּלִמָּד קצת התחלותיהם כפי מה שהם בביאור.

כ"ה בכיל"ב וכ"צ וגליון כ"פ"א והיינו שהוא מהדו"ב, בכיל"א: כפי מה שהם עליו, כ"פ"א: על מה שהם עליו, וכבר העיר רשב"ת על חזרתו בתרגום זה.

14 כפי שמבאר נבעט, 'הרמב"ם כמתרגם דברי עצמו', תרביץ כג (תשי"ב) עמ' 181.

ב. ח"א פ"ט. כסא, עיקר הנחתו בלשון **ידוע**.

כ"ה בכל כה"י ודפוסים. כיפ"א: הוא שם כסא, והוא תרגום מילולי של המקור: אנה אסם אלכרסי. במהדו"ב נמלך שאין בכך תוספת ביאור ולכן החליפו ב"ידוע".

ג. ח"א פ"י. הירידה והעלייה, שני שמות מונחים בלשון העברי, וענינם **ידוע**.

בכיפ"א: לירידה ולעלייה, וכדרכו במהדו"ק, ראו הערה בתחילת הפרק הקודם.

ד. ח"א פ"יא. ישיבה. תחילת הנחת זה השם בלשונונו **לישיבת האדם על המקום**.

כ"ה ברוב כה"י ודפוסים. בכיפ"א: לישיבה, והוגה עה"ג כשאר כה"י. במקור: ללקעוד, ובמהדו"ק הלך בדרכו (הנ"ל בשני המופעים הקודמים) לתרגם לעברית גם כשעל ידי התרגום אין בדברי הרמב"ם תוספת ביאור. במהדו"ב יש ששינה ל"ידוע", כדלעיל, ויש שהוסיף הסבר, כמו כאן.

ד. חזרות בשל שינוי עמדה פרשנית או פילוסופית

א. בפתיחה. אבל כוונת המאמר הזה להעיר איש בעל דת שהורגלה בנפשו ועלתה

בהאמנתו אמתת תורתנו והוא שלם באמונתו ובמדותיו ועיינ **בחכמת** הפילוסופים.

כ"ה בכל כה"י ודפוסים. כיפ"א: בחכמות, ותואם למקור, בו נאמר בלשון רבים: עלום. יתכן שרשב"ת חזר בו והחליט לשנות מלשון הרמב"ם ולתרגם בלשון יחיד, מתוך הנחה שהפילוסופיה היא אחת, וצ"ב. אבן שמואל תיקן מדעתו ללשון רבים על פי המקור, והעיר שנפ"מ גם לביאור מילת "ענייניהם" שבסמוך, שלפי המקור כוונתה "ענייני החכמות הנ"ל", ולנוסח רוב כה"י והדפוסים כוונתה "ענייני הפילוסופים".

ב. בפתיחה. ובארנו אמרם ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו

מוסרין לו ראשי **פרקים**, אם כן לא תבקש ממני הנה זולת ראשי **פרקים**.

כ"ה בכל כה"י ודפוסים. בכיפ"א: הפרקים. וכ"ה במקור בלה"ק. וכפה"נ הוא נוסח הרמב"ם בתלמוד (חגיגה יג, א) המועתק בפיה"מ (שם פ"א מ"א) ובמשנה תורה (יסודי התורה פ"ב הי"ב, פ"ד הי"א) ולהלן (ח"א פל"ד, ח"ג פ"ה), מוסרין (בפיה"מ: שונין) לו ראשי הפרקים, וכ"ה בתלמוד כ"מ בברייתא דרבי, "ראשי הפרקים". בספרים שלנו ורוב כה"י: ראשי פרקים, ויתכן שרשב"ת הוא כבר ששינה במהדו"ב לשם התאמה לנוסח התלמוד שלפניו. הנפ"מ אם מוסרים ראשי כל הפרקים, או שממה שמוסרים מוסרים רק ראשי פרקים. ויש בכך ישוב לקושיית האחרונים (עי' ספר המפתח), שבדברי רבי חייא נראה שמוסרים ראשי פרקים לכל אדם, והרמב"ם פסק שרק לחכם ומבין מדעתו מוסרים ראשי פרקים. אלא שרבי חייא דיבר במקצת ראשי הפרקים ואותם מוסרים לכל אחד כדי לבדוקו, ובכ"י מינכן גרס בדברי רבי חייא "ראשי פרקים" כיון שאכן הוא מדבר רק בחלק מראשי הפרקים, ומשנמצא

חכם ומבין מוסרים לו כל ראשי הפרקים. וזש"כ הרמב"ם ביסודי התורה פ"ב שם "ואחר כך מוסרים לו ראשי הפרקים", שאחרי שנמצא שעמד במבחן והבין את מקצת ראשי הפרקים שמסרו לו, אפשר למסור לו את כל ראשי הפרקים.

ג. בפתחה. ולעוצם הענין ויקרתו והיות יכולתנו קצרה מהשיג עוצם הענינים כפי מה שהם, **הגיד לנו הענינים העמוקים ההם** אשר הביא הכרח החכמה האלהית **להגידם לנו**, במשלים וחדות ובדברים סתומים מאד.

כ"ה בכיל"ב כ"צ ודפוסים. בכיפ"א וכיל"א: **הוגד לנו בעניינים הסתומים.** (בכיפ"א גרדו הו' והג' בתיבת הוגד ותוקן ל"הגיד"). והוא קרוב יותר לנוסח המקור: כ"וטבנא פי אלאמור אלגאמצ'ה. וצ"ב למה נשתנה במהדו"ב. ניתן אולי למצוא מכנה משותף לארבעת השינויים, שבכולם מהדו"ק פילוסופית יותר, יחסית, ומהדו"ב מתאימה לדעת המון הרבנים. השינוי הראשון דן במחבר התורה, אם הוא ה' עצמו, כעולה מנוסח מהדו"ב¹⁵, או שבתורה הוגד לנו ע"י אחר מה כוונת ה'. השינוי השני דן בשאלה אם פתיחת התורה מוסרת את כל סודות מעשה בראשית, כמהדו"ב, או שהיא רק עוסקת במקצתם, כמהדו"ק. השינוי השלישי, מסתומים המדויק יותר (גמץ' הוא מלשון סגירה, כמקבילה בלה"ק בשורש עצם, ומשמשת גם לדברים כמוסים, אבל פחות לדברים עמוקים) לעמוקים, נוטה יותר לדעה שאפשר להגיע לתכלית החכמות בשכל האדם, והן אינן סתומות אלא רק עמוקות. השינוי הרביעי, תוספת "ההם" במהדו"ב, נועד לשלול הבנה שפתיחת התורה עוסקת בעניינים עמוקים אחרים.

להגידם לנו] כ"ה בכיל"ב כ"צ ודפוסים. כיפ"א וכיל"א: להגיד לנו בהם. ולשיטתם השינוי השני הנ"ל, אם נמסרו כל הסודות או רק מקצתם.

ד. ח"א פכ"א. והבן והפלא מהרחקת אונקלוס ההגשמה וכל המביא אליה, ואפילו בדרך רחוק, שהוא לא אמר ותחות כורסיה, שאם היה מיחס הכסא לו על הענין המובן בתחילה, היה מתחייב היותו **נסמך אל** גשם והתחייב הגשמות, ויחס הכסא ליקריה כלומר לשכינה אשר הוא אור נברא.

כ"ה בכיל"ב, כ"ק, גליון כיפ"א ודפו"ר והלאה. כיפ"א, וכן תיקן אבן פלקירא: משתוה על (ומעתיק כיפ"א העתיק בטעות משתנה במקום משתוה); כיל"א וכיפ"פ הנוסח שעמד לפני אבן פלקירא: נסמך על.

במקור: מסתוי עלי, ושורשו, "סוי", מקביל לשורש "שוה" בלה"ק על כל הוראותיו, וכן תרגם אבן פלקירא ואולי גם רשב"ת במהדו"ק, משתוה על גשם. והמשמעות קשה, שהרי אין חשש שישוו את ה' לגשם מתוך שייחסו לו את הכסא. ותיקן במהדו"ב, "נסמך אל", והכוונה כנראה שיובן שהוא נזכר בסמיכות עניין לגשם. ולנוסח אמצעי

15 אם הנסתר ב"הגיד" הוא ה', אך יתכן גם שהוא העורך, וא"כ במהדו"ב שינה רשב"ת לפי שיטתו שיש מדון גם במקרא, ראה פירושו לקהלת יב, ח.

תרגם "נסמך על", שהכוונה להישענות והסתמכות על גשם. משמעות זו היא ככל הנראה הקרובה ביותר לכוונת הרמב"ם, שכן כבר הביא אבן פלקירא "וכן אמרו חכמים שאינם מאמונתנו (קוראן 10:3, 7:54, ועוד): אסתוי עלי אלערש, שהעתקתו: השתוה על הערש, ורצו לומר: הכסא. ולמעשה, במקומות אלו, התרגום המקובל הוא: ישיבה בגאון על הכיסא, ולפי המילון של הקוראן¹⁶, המשמעות של השורש "סוי" כאן היא שליטה על הכל בשווה, והמשמעות של "ת'ם אסתוי עלי אלערש" היא: Tlien His grasp and he settled Himself firmly on the Throne i.e. He had ascendancy over the heaven so as to have everything in the universe equally within His grasp. ונראה שבדקדוק בחר הרמב"ם בביטוי זה, שהרי אין מניעה מלייחס לה את הכסא באופן שהתבאר לעיל פרק י', שהשמים הם כסא ה' כיון שהם מורים על גדולתו, ומה שנמנע הוא רק מלתאר יחס של ישיבה בגאון על כסא-השמים, מתוך הצגת שליטה על כל מה שתחתיהם, כתפיסתו המגשמת של מוחמד.

ה. חזרות בשל הכרעה ששימוש במילה אחרת מדויק יותר

במקרים רבים סיבת החזרה אינה פילוסופית, אלא בלשנית. רשב"ת הגיע להכרעה ששימוש במילה אחרת לתרגום יהיה מדויק יותר, באופן עקרוני או מתוך ההקשר. לפעמים נמצא אותו במהדו"ק מציע שתי אפשרויות, ובמהדו"ב מכריע כאחת מהן. בפירוש מילות זרות מנה רשב"ת שלוש דוגמאות כאלו, וכפי שצוטט לעיל: מופת - ראייה; משכן - נושא; כהן - קסם. להלן דוגמאות נוספות.

א. בפתחה. אבל בגשם טהור זך.

כ"ה בכי"א כיל"ב כי"צ ודפוסים. במקור: סקיל [-צקיל], דהיינו מלוטש. כפה"נ הסתפק רשב"ת במהדו"ק אם לתרגם טהור או זך, ותחילה הציע שניהם, אח"כ בחר בטהור, וכ"ה בכיל"א, וכיל"ב כי"צ והדפוסים שילבו שניהם. ומכל מקום הכוונה למראה מלוטשת, וכן הוא גם אצל אבן באג'ה ברסאלה אלאתצאל עמ' 115 והלאה, המחלק אף הוא את האנשים לשלוש קבוצות, אלו הדומים לשטחים שאינם מלוטשים, אלו הדומים לשטחים מלוטשים או לאנשים הרואים את השמש במראה מלוטשת, ואלו הדומים לשמש או רואים את השמש במישרין. אנשי הקבוצה האמצעית הם הרואים את החכמה מתוך התבוננות אמפירית במציאות, ועל כן חכמתם היא "אור חוזר". לפי זה ההדגשה בליטושו היא שהוא משקף נאמנה את החכמה, בלי תערובת דמיון ובלבול, ואם כך התרגום במהדו"ק ל"טהור" אינו מופרך - הוא מתייחס יותר לנמשל.

ב. בפתחה. עד שמי שירצה ללמד מבלתי המשל וחידות.

כ"ה בכיל"ב כ"צ והדפוסים ותואם למקור. בכי"א וכיל"א נוסף: והעלם. כפה"נ היא הצעה ראשונית לתרגום חילופי למילה "אלגאז" במקום "חידות", והעלה רשב"ת את שתי האפשרויות במקביל ונכנסו שניהם לכתבי היד של מהדו"ק, ובמהדו"ב הכריע לתרגם "וחידות".

ג. בפתחה. והספיק לי מזכרון יסודות האמונה וכללי האמיתות בהעברה וקיצור ורמזים שיקרבו לבאור.

כ"ה בכי"א וכי"ל. בכי"צ ודפוסים: בקיצור. במקור: באיגאז. רשב"ת תרגם בתחילה "איג'אז" - "העברה", וכפי שנשמר גם בנוסח הדפוסים לעיל בהקדמה "בא בדבריו מן העומק וההעברה". ויש לשער שכאן תרגם בתחילה "בהעברה" ותיקן ל"בקיצור" ונוסח כי"א וכי"ל משמר את שתי הגירסאות. והעיר בכך רש"ט במורה המורה, שתיקן לעיל זו"ל: ועוד למטה, "אלאגמאץ ואלאיג'אז", העתיק "העומק וההעברה", והעתקתו, העומק והקיצור, שאין המילה "איג'אז" העתקתו העברה. וכן העתיק "באיג'אז" - "בקיצור", ע"כ. וכוונתו בסיום כנראה שרשב"ת עצמו תרגם כאן "בקיצור" [ואולי לפניו עמד נוסח שבו נאמר רק "בקיצור", כמו בדפוסים, ולא שתי המילים במקביל ככי"א וכי"ל], או שכוונתו למה שתרגם להלן ח"א ריש פע"ד "באיג'אז" - בקצרה, גם בכי"ל. בטעם שגגתו של רשב"ת העיר שיפמן: סביר, כי טעותו של רשב"ת נבעה מבלבול בין "איג'אז", שמשמעותה - קיצור, לבין "מג'אז", שמשמעותה - מטפורה, "העברה" בלשון ימי הביניים¹⁷.

ד. בפתחה. וכשישתכל איש חד הראות השתכלות טובה.

כ"ה ברוב כה"י. כ"צ: טוב, וכן העתיק עמנואל הרומי, בפירושו למשלי, עמ' קנח. ובכי"א שנה שניהם: טוב חד. וכפה"נ הם שתי אפשרויות תרגום שהעלה רשב"ת במהדו"ק ל"אלחדיד", ובאו שניהם בכי"א (ולא כפי שנקרא לפו"ר שהאיש טוב וראייתו חדה), והכריע לתרגם "חד", לשון שינון וליטוש.

ו. חזרות בשל תיקון לשון והתרחקות משערוב

במקרים רבים החזרה בין המהדורות נובעת מהתרחקות מהתחביר הערבי, "שערוב" של התרגום, ובחירה בלשון הקודש צחה. הדוגמאות לכך רבות. רשב"ת עצמו מונה אחת מהן בפירוש מילות זרות, כפי שצוטט לעיל: על - כפי/לפי. להלן דוגמאות נוספות.

א. בפתחה. והיות יכולתנו קצרה.

¹⁷ י' שיפמן, 'שם טוב פלקירה ושמואל אבן תיבון כמתרגמי מורה נבוכים', דעת, 33-32 (תשנ"ד), עמ' 105, הערה 19.

כ"ה ברוב כה"י ודפוסים. בכיפ"א וکیل"א: מקצרת, שערוב של המקור: מקצרה', ותוקן במהדו"ב.

ב. ח"א פ"ה. ואומר שאצילי בני ישראל עם המכשולים שאירעו להם בהשגתם נתבלבלו גם כן בעבורה.

כ"ה בכיל"ב כ"י"צ ודפוסים. בכיפ"א וکیل"א: מה שאירע להם בהשגתם מן המכשולים. והוא שערוב של המקור: אעתראהם פי אדראהם מן אלעת'ראת, וכפה"נ תקנו רשב"ת במהדו"ב להתאימו לתחביר הלשון העברית.

ג. ח"א פ"ה. אמנם סוף המאמר.

כ"ה בכיל"ב כ"י"צ ודפוסים וכפה"נ מהדו"ב. בכיפ"א וکیل"א: השלמת, שערוב של המקור: תמאם.

ד. ח"א פ"ט. והיה הכסא דבר נמצא מורה על גדולת הראוי לו ומעלתו ועוצם עניינו. כיפ"א: יורה, שערוב של המקור: ידל, ובמהדו"ב תוקן כדרך המתרגמים להחליף לשון עתיד בערבית ללשון הווה.

סיכום

תרגום רבי שמואל אבן תיבון למורה נבוכים הוא בעל ערך גם בימינו, למרות התרגומים הרבים להם זכה הספר במהלך הדורות. התחקות אחרי כתבי היד המובחרים של התרגום ובחינתם הובילה לזיהוי כתבי יד המייצגים שלוש מהדורות של רשב"ת. הראשונה נכתבה על פי הטופס הראשון של המקור הערבי שהגיע לפרובנס, לפני קבלת המלצות הרמב"ם כיצד לתרגם, ולפני ההכרעה להיפרד מהיצמדות ללשון המקור הערבית. המהדורה השניה נכתבה לאחר קבלת הטופס המוגה של המקור - אף שהוא לא היה חף מטעויות; אחרי קבלת המלצות התרגום של הרמב"ם - אף שהוא לא קיבל אותן במלואן; ואחרי ההכרעה להשתחרר מכבלי השערוב. המהדורה השלישית נכתבה לאחר זמן, ההתנתקות מהשערוב מושלמת, ועצמאותו של רשב"ת כמתרגם בולטת בה עוד יותר. ההתחקות אחרי השינויים בין המהדורות, לסוגיהם השונים, מאלפת בהיבטים רבים: בלשניים, פילולוגיים ופילוסופיים.

